

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

ABU RAYHON BERUNIYNING „QADIMGI XALQLARDAN QOLGAN YODGORLIKLAR” ASARINING ADABIY AHAMIYATI

Farg‘ona davlat universiteti
Filologiya fakulteti filologiya va tillarni o‘qitish o‘zbek tili yo‘nalishi
1-bosqich talabasi
Mahmudova Mohinur

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarda qadimgi xalqlarning taqvim tizimi, urf-odatlar, diniy qarashlari va madaniyati haqida qimmatli ma’lumotlar berilgani yoritiladi. Shuningdek, Beruniyning ilmiy uslubi va xolis tadqiqot olib borish tamoyillari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, qadimgi xalqlar, etnografiya, tarixiy manba, taqvim tizimi, urf-odatlar.

Sharq uyg‘onish davrida yashab ijod qilgan Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan buyuk allomadir. Uning asarlari turli fan sohalarini qamrab olgani bilan ajralib turadi. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari esa tarixiy-etnografik yo‘nalishda yozilgan muhim manbalardan biridir.

Beruniyning yirik asarlaridan biri bo‘lgan „Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” arabchada „Al osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya” o‘zbek sharqshunosligida „Osor al-boqiya” nomi bilan mashhur. Mazkur asarda Beruniy qadimgi xalqlarning hayoti, dunyoqarashi va ilmiy bilimlarini o‘rganishga harakat qiladi. Ayniqsa, u turli xalqlarning vaqtni hisoblash tizimlarini tahlil qilib, ularni solishtirma asosda yoritadi. Shu jihatdan asar nafaqat tarixiy, balki ilmiy ahamiyatga ham egadir.

Beruniyning ushbu asari ensiklopedik xarakterga ega bo‘lib, unda turli xalqlar — hindlar, eroniylar, yunonlar va boshqa qadimiy madaniyat egalari haqida batafsil ma’lumotlar beriladi. U Yevropada „Xronologiya” deb yuritiladi. Asarning asosiy mazmuni quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, asarda taqvim va vaqtni hisoblash tizimlari keng yoritiladi. Beruniy turli xalqlarning yil hisobi, oy va kunlarga bo‘lish usullarini tahlil qilib, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini ko‘rsatadi. Bu esa ilmiy solishtirma metodning yorqin namunasidir.

Ikkinchidan, muallif qadimgi xalqlarning urf-odatlar, marosimlari va bayramlari haqida muhim ma’lumotlar beradi. U har bir xalqning madaniyatiga hurmat bilan yondashib, ularni xolis baholaydi.

Uchinchidan, asarda diniy qarashlar ham muhim o‘rin tutadi. Beruniy turli dinlarga oid ma’lumotlarni keltirib, ularning kelib chiqishi va mohiyatini

izohlashga harakat qiladi. Bunda u fan va din o'rtasidagi bog'liqlikni ham ko'rsatadi.

Ma'lumotlarga qaraganda olim uni yozishni Jurjonda muhojirlik davrida boshlagan va o'sha yerda tamomlagan. Bu vaqtda olim 27 yoshda bo'lganligi haqida ayrim manbalarda aytib o'tilgan. U mazkur asarda turli rivoyatlar afsonalardan ham mahorat bilan foydalangan⁷⁴.

Asarning yana bir muhim jihati shuki, O'rta Osiyoning arablar istilosidan keyingi

madaniy muhiti, ilmiy tafakkuri, ijtimoiy, siyosiy tarixi haqida ham ma'lum darajada ma'lumot beradi. Asarda yahudiy, xristian, otashparastlar va boshqa xalqlarning tarixni boshlanishi to'g'risidagi fikrlarini tahlil qilib, xulosa qismida ularning barida yanglishish, chalkashlik borligini qayd qilib o'tadi. Asarda yahudiylar, xristianlar, otashparastlar hamda boshqa xalqlarning tarixning boshlanishi haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Yakuniy qismda esa ushbu fikrlarning aksariyatida xatolar va chalkashliklar mavjudligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, asarda Beruniyning xalqlarning kelib chiqishi (etnogenezi) haqidagi qarashlari ham o'ziga xos bo'lib, hozirgi davr uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. U xalqlarning tashqi ko'rinishi, yuz tuzilishi, tana rangi kabi belgilarni ibtidoiy tushunchalar asosida izohlashni inkor etadi va bu masalaga ilmiy yondashishga harakat qiladi. Beruniy bu farqlarning sababini asosan tabiiy muhit — iqlim, tuproq, suv va yashash sharoitlari bilan bog'laydi.

Bundan tashqari, u tillarning turlicha bo'lishini ham odamlarning guruhlariga bo'linib yashashi, bir-biridan uzoqlashishi bilan izohlaydi. Har bir guruh o'z ehtiyojlariga mos so'zlarni yaratgan, vaqt o'tishi bilan esa bu so'zlar ko'payib, tartibga tushib, til tizimini shakllantirgan. Shu orqali olim tilning paydo bo'lishi va rivojlanishiga doir ilmiy fikrlarni ham ilgari surgan.

U shunchaki tarixiy kitob emas, balki XI asrning eng mukammal ilmiy ensiklopediyasidir. Asarning tarixiy-etnografik va ilmiy ahamiyati haqida so'z borganda bir qancha ilmiy dalillarni keltirib o'tish mumkin: Arab istilosi natijasida yo'q qilingan qadimgi Xorazm va So'g'd madaniyati, yozuvi va urf-odatlar haqida ma'lumot beruvchi yagona asardir. Forslar, xorazmliklar, so'g'diylar, yahudiylar, nasroniylar va islomgacha bo'lgan arablar bayramlari (Navro'z, Mehrjon, Sada va boshqalar) batafsil yoritilgan va qo'shimcha qilib aytganda Qadimgi xalqlar hayotidagi ijtimoiy tabaqalanish va davlat boshqaruvi tizimi haqida qimmatli etnografik ma'lumotlar mavjud. U o'z bitiklarida faqat mantiqan to'g'ri keladigan ma'lumotlarni saralab olganini bildirib, quyidagilarni keltiradi: „Xorazmliklar hayitlari ikki xil bo'lgan: Tabiiy voqealarga bag'ishlanganlari: yil boshi bayrami, ochilish bayrami, gulxanga isinishi bayrami, yog'liq non yopish kuni, Mina kechasi. Diniy marosimlar (islomgacha) arvohlar uchun qabrlariga ovqatlar qo'yadigan hayit va boshqalar. Sug'diylar hayiti: Buxoro majusiylarining «Romush ogom» bayrami,

⁷⁴ ¹ Beruniy. *Tanlangan asarlar*. 1-jild. — T.: Fan, 1968. — B. 211

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

«Nakk ogom» hayiti, o'lgan avlodlarga yig'lash kuni. Bundan tashqari, boshqa xalqlardagi hayitlar, marosimlar haqida Beruniy ko'p to'xtaydi. Masalan, «Poy hayiti», «Navro'z hayiti» va boshqalar⁷⁵. Xususan musulmonlarda qo'llanadigan mashhur kunlar haqida ham so'z boraadi: Rajab oyi islom an'analarida muqaddas oylardan biri sifatida e'tirof etiladi. Rivoyatlarga ko'ra, ushbu oyni boshida Nuh payg'ambar kemaga chiqqan. Bu hodisa insoniyat tarixida najot va sabr timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu bois Rajab oyi ham ruhiy poklanish va yangilanish davri sifatida qaraladi. Oy davomida yuz bergan ayrim tarixiy voqealar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, birinchi kuni Yarmuk jangida g'alaba qozonilgani musulmonlar tarixida muhim burilish yasagan. To'rtinchi kuni esa Ali ibn Abu Tolib va Muoviya ibn Abu Sufyon o'rtasidagi Siffin jangi bilan bog'liq voqealar esga olinadi. Bu esa siyosiy va diniy birlik masalalarining murakkabligini ko'rsatadi. Yettinchi kun bilan bog'liq rivoyatlarda Dovud payg'ambar sinovdan o'tgani aytiladi. Bu voqea insonning imon va sabr orqali yuksalishini anglatadi. Rajab oyining eng muhim sanalaridan biri — yigirma yettinchi kechadir. Aynan shu kechada Muhammad payg'ambarning Isro va Me'roj voqeasi sodir bo'lgani rivoyat qilinadi. Bu hodisa islomda ruhiy yuksalish, ilohiy yaqinlik va mo'jiza timsoli sifatida talqin qilinadi. Keyingi oy — Sha'bon bilan bog'liq ma'lumotlar ham Rajabning mantiqiy davomi sifatida qaraladi. Unda Husayn ibn Ali va Hasan ibn Ali kabi buyuk shaxslarning tug'ilgan kunlari tilga olinadi. Bu esa islom tarixidagi muhim avlodlarning davomiyligini anglatadi. Shuningdek, oy o'rtasidagi 13-, 14- va 15-kunlar “oq kunlar” deb atalib, ro'za tutish uchun fazilatli sanalar hisoblanadi. Ayniqsa, 15-kecha xalq orasida “hukm kechasi” yoki “gunohlardan poklanish kechasi” sifatida mashhur bo'lib, unda inson taqdiri bilan bog'liq ilohiy qarorlar belgilanadi, degan e'tiqod mavjud.⁷⁶ Mazkur asar faqatgina marosim va udumlardan iborat emas, balki unda tarbiyaviy ahamiyatga ega rivoyatlar ham talaygina. Masalan, "Yomonning kasofati" va "Ochni to'yg'az" kabi hikoyalar shular jumlasidandir. Bu orqali Beruniy nafaqat tarixiy faktlarni, balki diniy-axloqiy qadriyatlarni ham chuqur tahlil qilib, ularni asar mazmuniga mohirona singdirganini ko'rishimiz mumkin.

Asar o'z davrining aniq fanlari — matematika, astronomiya va xronologiya cho'qqisi hisoblanadi. Beruniy turli xalqlar kalendarlarini bir-biriga solishtirish uchun murakkab matematik formulalar va jadvallar tizimini ishlab chiqqan. Yil uzunligi, kabisa yillari, quyosh va oy tutilishi kabi hodisalarni hisoblashda zamonaviy hisob-kitoblarga juda yaqin natijalarga erishgan. Dunyo tarixidagi barcha mashhur kalendar tizimlarini (quyosh, oy, quyosh-oy aralash) mukammal tahlil qilgan. U turli xalqlar kalendarlarini

⁷⁵ Beruniy *Tanlangan asarlar 1-jild* – T.: Fan, 1968. – B-29

⁷⁶ Beruniy *Tanlangan asarlar 1-jild* – T.: Fan, 1968. – B-391

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

bir-biriga o'tkazishning matematik qoidalarini (formulalarini) yaratgan. Kitobda meteorologiya (ob-havo o'zgarishi), botanika (o'simliklar fenologiyasi) va tibbiyotga oid ilmiy kuzatishlar o'rin olgan.

Xulosa

Beruniyning asarlari qadimgi xalqlar, xususan o'zbek xalqining kelib chiqishi, qadimiy madaniyati va etnografiyasini tadqiq etishda muhim manba sifatida katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, "Osor al-boqiya" asari uzoq o'tmish tariximizni yoritib beruvchi bebaho yodgorliklardan biri hisoblanadi. Shu bois, ushbu asar nafaqat keng kitobxonlar ommasi tomonidan o'rganilishi, balki ilmiy doiralarda ham chuqur tahlil qilinishi zarur bo'lgan muhim manbalardan biridir. Unda qadimgi xalqlarning madaniyati, ilmiy bilimlari va turmush tarzi haqida keng qamrovli ma'lumotlar berilgan.

Beruniyning ilmiy yondashuvi, xolisligi va keng dunyoqarashi ushbu asarni bugungi kunda ham dolzarb qiladi. Asar nafaqat tarixchilar, balki boshqa fan vakillari uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Rayhon Beruniy „Tanlangan asarlar” T.,1968
2. Nasimxon Rahmonov „O'zbek adabiyoti tarixi” (*Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha*) o'quv qo'llanma T., 2017
3. Ziyo.com
4. Arxiv.uz

